

Наталія Залєток

**ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ БРИТАНСЬКИХ ЖІНОК
НА РИНКУ ПРАЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Досліджено масштаби, особливості та динаміку змін жіночої зайнятості у Великій Британії. Акцентується увага на ставленні суспільства до працюючих жінок.

Ключові слова: жінка, зайнятість, ринок праці, промислова революція, індустріалізація, гендерна рівність.

Наталья Залеток

**ЭВОЛЮЦИЯ РОЛИ БРИТАНСКИХ ЖЕНЩИН НА РЫНКЕ
ТРУДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Исследованы масштабы, особенности и динамика изменений женской занятости в Великобритании. Акцентируется внимание на отношении общества к работающим женщинам.

Ключевые слова: женщина, занятость, рынок труда, промышленная революция, индустриализация, гендерное равенство.

Nataliia Zalietok

**EVOLUTION OF ROLE OF BRITISH WOMEN IN THE LABOUR
MARKET (THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY)**

The extent, characteristics and dynamics of changes in women's employment in Britain are studied. Attention is accented on the attitudes of society towards working women.

Key words: women, employment, labor market, industrial revolution, industrialization, gender equality.

Економічна свобода є важливою складовою свободи особистості. Саме тому дослідження проблем, пов'язаних із жіночою зайнятістю є своєрідним ключем до пізнання статусу і ролі британської жінки у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою даної статті є спроба об'єктивного висвітлення місця британської жінки на ринку праці.

Відповідно до мети завданнями є: визначити масштаби та основні сфери жіночої зайнятості; дослідити умови праці; висвітлити ставлення суспільства і роботодавців до працюючих жінок; проаналізувати зміни на ринку праці за вказаний період і їхній вплив на становлення особистості працюючої жінки.

Історіографія проблеми представлена здебільшого роботами англійських авторів. У монографіях Л. Абрамс [1], Дж. Колдер [5], Р. Флетчера [6], Д. Рубінштейна [14], Ф. Томпсона [16], а також статті Р.Дж. Гріллс [9] проведено комплексні дослідження про становище британських жінок у ХІХ – на початку ХХ ст. Праці Дж. Барнетт [4], Л. Холкомб [10], Дж. Холлоуей [11] і Е. Робертс [13] присвячено жіночій зайнятості у різних сферах. Н. Вердон у своїй роботі [17] досліджувала динаміку змін у становищі жінок-робітниць сільськогосподарського сектору. Серед авторів з країн СНД слід назвати білоруського історика І.Р. Чикалову, яка у своїх статтях [2; 3] акцентувала увагу на особливостях зайнятості і умовах праці жінок у Західній Європі і США.

Джерелами дослідження жіночої зайнятості виступають матеріали британських переписів населення за 1851 та 1881-1911 рр. [12; 15].

Жіноча зайнятість у Великій Британії в досліджуваний період стала необхідністю через несприятливу демографічну ситуацію¹ і бідність. На відміну від самотніх жінок вищих прошарків, які, зазвичай, перебували на забезпеченні сім'ї або ж володіли майном, значна частина жінок з робітничого прошарку² була змушена власноруч заробляти собі на прожиття. Нерідко необхідність пошуку роботи поставала і перед старими дівами з середнього прошарку, сім'ї яких були неспроможні їх утримувати.

Низький рівень освіти, осуд суспільства і ставлення роботодавців до жінок як до дешевої робочої сили і тимчасових робітників (перед заміжжям) наклали свій відбиток на сфери, де вони могли бути задіяні у якості робітників і на рівень їхньої заробітної платні. У цьому контексті дещо несподіваними видаються дані англійського історика Айві Пінчбек, яка першою досліджувала осо-

---

¹ Чисельність жіночого населення істотно перевищувала кількість чоловічого. Так, за даними перепису 1851 р. надлишок жінок у співвідношенні до кількості чоловіків, що перебували на батьківщині, становив 512 361 особу [15, р. 5].

² У середині ХІХ ст. близько 75 % населення становив робітничий прошарок [5, р. 70].

близькості жіночої праці і зафіксувала майже триста різноманітних видів зайнятості жінок за даними перепису 1841 р. Ось деякі з них: праця актора – 381; ковальське і земельне ремесла – 103; банківська справа – 7; чоботарство – 10 546; торгівля крупною рогатою худобою і вівцями – 13; кушнірська справа – 798; торгівля пиявками і лікувальна справа – 52; мукомельна справа – 457; оптика – 17; лихварство – 56; утримання таверн і трактирів – 5625; виробництво ножиців – 148; збір мита – 446; підприємництво – 72; виготовлення батогів – 49 [1, с. 205-206]. Не менш довгими і різноманітними є списки видів жіночої зайнятості і у переписах населення наступних років. Жінки були задіяні у різноманітних сферах, але це були швидше винятки з правил. Наведені показники є невисокими у співвідношенні до кількості працездатного жіночого населення [12, р.552-557].

Основна кількість працюючих жінок з робітничого прошарку була зосереджена у текстильному виробництві й виготовленні одягу або ж працювала у якості домашньої прислуги. Згідно статистичних даних, наведених білоруською дослідницею І.Р. Чикаловою, у Великій Британії у 1839 р. 57,7% робітників фабрик становили жінки [2, с. 96].

Розподіл праці на підприємствах здійснювався за статевою ознакою. На текстильних фабриках чоловіки працювали наглядачами і кваліфікованими механіками, а жінки обслуговували прядильні і ткацькі верстати, отримуючи зарплату у будь-якому випадку нижчу, ніж у найменш оплачуваного чоловіка. Це стосувалося і тих випадків, де жінка виконувала однакову з чоловіками роботу (працівники залізниць, пошти, вчителі тощо) [3, с. 506].

У 1867 р. робочий день для жінок, які досягли 18-річного віку, становив 10,5 годин з понеділка до п'ятниці і 7,5 годин у суботу. Він розпочинався о шостій годині ранку і закінчувався о шостій вечора (перерва на обід складала 1,5 години), нічна праця була заборонена [2, с. 101].

Необхідно зазначити, що масштабне залучення жінок до праці на фабриках стало можливим внаслідок впровадження парових двигунів. У результаті цього обслуговування верстатів потребувало меншої фізичної сили, що дозволяло замінювати чоловіків жінками. І.Р. Чикалова припускає, що текстильні фабрики епохи промислової революції, можливо, не були б побудовані, якби їхні власники не розраховували на постійний притік дешевої жіночої

робочої сили [2, с. 96]. Щоправда, при розгляді впливу промислової революції на зайнятість британських жінок потрібно зберігати особливу обережність. Як влучно зазначає Е. Робертс, пояснення появи зайнятості жінок виключно через процес індустріалізації є спотворенням історії. В нових галузях промисловості, пов'язаних з промисловою революцією, навіть наприкінці 1861 р. було зайнято лише близько 30% всієї робочої сили [13, р. 12]. Підприємці рекрутували в основному молодих незаміжніх жінок. «Фабрична дівчина» була самотньою, незалежною і вільною від обов'язків, що накладалися домом і сім'єю [1, с. 208].

Що стосується роботи прислугою, то її специфіка полягала в тому, що людина на цій посаді перебувала в абсолютній підлеглості. Тому така робота суперечила свободолюбству чоловіка і розглядалась як ідеальна для жінки, яка знаходилась у перехідному становищі від залежності від батька до залежності від чоловіка [1, с. 207]. Жінки з середнього прошарку, які мали фінансові труднощі, становили соціальну проблему через брак робочих місць у сферах, прийнятних для їхнього соціального статусу [16, р. 92]. Одним з основних видів зайнятості для них була робота гувернанткою. Під час перепису 1851 р. серед працюючих жінок було зареєстровано більше 20 000 гувернанток [11, р. 39].

Проблеми, обумовлені специфікою роботи гувернантки, були яскраво описані в «Англійському жіночому журналі» (листопад 1860 р.): «...Прислуга має окреме приміщення і відповідні її соціальному становищу розваги, гувернантки ж приречені на самотність... У тридцять п'ять чи тридцять шість її викинуть, неначе зіпсоване знаряддя праці, надто молоду, щоб прожити решту життя у злиднях і надто стару для освоєння нового виду зайнятості...» [11, р. 40]. Літні гувернантки становили суспільну проблему, тому для них ще у 40-х рр. XIX ст. (у 1841 р. [11, р. 39], за іншими даними, у 1843 р.[8]) був створений Благодійний Інститут, діяльність якого була спрямована в основному на підвищення рівня їхньої освіченості і перекваліфікації з метою подальшого працевлаштування.

Одним із видів жіночої зайнятості була також надомна робота, поширена серед жінок, які мали дітей і не могли їх залишити на тривалий час. Праця на дому була проігнорована під час переписів [1, с. 214]. Той факт, що надомницям доводилось пристосовувати турботу про дітей і домашні обов'язки до режиму своєї роботи, а

їхні домівки перетворювались у майстерні, де панували атмосфера, запахи і атрибути ремесла [1, с. 216], дозволив частині дослідників, зокрема, Е. Робертс, поставити під сумнів існування на практиці чіткого розмежування між публічною і приватною сферами життєдіяльності. Зокрема, заміжні жінки продавали їжу з чорного входу кухні або з вітальні, брали постояльців [13, р. 7], шили одяг³ тощо. Домашнє виробництво влаштовувало роботодавців, оскільки характеризувалось гнучкістю і дешевою працею [1, с. 215]. Л. Абрамс вважає надомну роботу ключовим елементом економіки сім'ї на ранніх стадіях індустріалізації [1, с. 217].

Починаючи з останньої третини XIX ст. загальна картина жіночої зайнятості починає змінюватись, що було пов'язано з низкою причин, зокрема, зі зростанням рівня освіченості жінок, діяльністю активістів жіночого руху, змінами у потребах ринку праці у зв'язку із впровадженням у життя нових винаходів тощо. Однією з нових професій, яку активно почали освоювати освічені британські жінки ще у середині XIX ст., була професія вчителя. У 1870 р. серед дипломованих шкільних вчителів було 6,4 тис. чоловіків і 6 тис. жінок, при чому намітилась чітка тенденція до фемінізації вчительської праці. У 1895 р. серед дипломованих вчителів нараховувалося вже 32 тис. жінок і 21 тис. чоловіків, серед вчителів-практикантів – 27 тис. і 7,2 тис. відповідно. Тобто жінки становили 67,7% вчителів. У наступні роки їх частка зростає ще більше: у 1901 р. відсоток жінок серед шкільних вчителів сягнув 75 [2, с. 106]. Але значна частина жінок-вчителів була зайнята у молодшій школі або у дитячих садочках. Натомість, переважно чоловіки обіймали посади вчителів у старшій школі й викладачів середньої та вищої освітньої ланки.

Медицина також довгий час вважалася сферою діяльності чоловіків. Зрушення намітилися у роки Кримської війни (1853-1856 рр.), коли англійка Флоренс Найтінгейл зуміла залучити до роботи спеціально навчених сестер милосердя і надати цій справі характеру серйозної професії. У 1861 р. було запроваджено першу офіційну жіночу службу медсестер в англійській армії. Серед них було багато освічених жінок з сімей священиків, лікарів, торговців [2, с. 108]. Переважна кількість жінок, трудова діяльність яких була пов'язана з медичною сферою, обіймала посади допоміжного

---

³ Значний вплив мали поява і розповсюдження з 1850-х рр. ручних швейних машинок «Зінгер».

медичного персоналу. Лікарів серед жінок були одиниці. Першою британською жінкою-лікарем стала у 1865 р. Елізабет Гарретт Андерсон⁴ (1836-1917). Першою англійською жінкою-стоматологом була Ліліан Мюррей (1895 р.).

З появою у 1867 р. (США) друкарської машинки і оснащення нею редакцій та офісів, жінки практично монополізували цю сферу діяльності. На появу нових робочих місць для жінок також позитивно вплинуло впровадження електричних телеграфів у 1870 р. [9, р. 258] і винайдення у 1876 р. телефону.

Значною проблемою у дослідженні рівня жіночої зайнятості є з'ясування точної кількості працюючих жінок. Основним джерелом для вивчення цього питання є дані переписів населення, які, на думку багатьох дослідників, характеризуються досить низькою достовірністю. Зокрема, неточності були встановлені Е. Хіггсом, який виявив розбіжності між даними книг рахівників в районах Рочдейл і Ратленд та загальними звітами переписів [13, р. 8; 4, р. 18].

Порівняння книг заробітної платні з іменами та адресами працівників і книг рахівників дозволяє зробити висновок, що чисельність одружених жінок, які працювали повний робочий день, була серйозно недооцінена. Нерідко під час переписів применшувались показники чисельності жінок, що працювали неповний робочий день (зазвичай, це були заміжні жінки). В деяких випадках рахівники відмовлялись фіксувати навіть жінок, що знаходились на повній зайнятості [13, р. 9].

Так, під час проведення британського перепису 1881 р. жінок, що допомагали у сімейному бізнесі, фіксували як безробітних, якщо ті не отримували заробітну плату. Тобто, кількість жінок, віднесених до категорії непрацюючих, вказує на недооцінку їхньої сезонної зайнятості. Тому, як вважає Л. Абрамс, малоімовірно, що аж 68% жінок (згідно даних 1901 р. в Англії та Уельсі) дійсно були економічно неактивними [1, с. 204].

Все ж, на сьогоднішній день дані британських переписів є основним джерелом статистичної інформації, якому досить важко знайти гідну альтернативу. За нашими підрахунками, відповідно до даних переписів за період 1881-1911 рр., в Англії та Уельсі спостерігалася тенденція до спаду жіночої зайнятості.

---

⁴ Також вона прославилась як перша жінка у Великій Британії, що зайняла посаду мера міста (Алдебург, у 1908 р.).

Таблиця 1.
Відсоток працюючих жінок у віці старше 10 років 1881-1911 рр.
(Англія та Уельс)

рік	частка
1881	34%
1891	34,4 %
1901	31,6%
1911	32,5%

Складено на основі даних Occupations and Industries. Part 1. Census of England and Wales, 1911 (10 Edward 7 and 1 George 5, Ch. 27). Vol. X. – London: Printed under the authority of His Majesty’s Stationery Office by the Athlone Printing Works Company, Ltd, 1914. – P. 552.

Необхідно зауважити, що отримані нами згідно даних перепису показники співвідношення кількості працюючих жінок до кількості жінок працездатного віку дещо відрізняються від розрахунків, отриманих Е. Робертс, відповідно до яких, жіноча зайнятість на оплачуваній роботі в Англії та Уельсі у період з 1871 по 1911 рр. скоротилася з 31 до 26 %. [13, р. 22].

Що стосується частки жінок у загальній кількості працюючих, то цей показник, за нашими даними, за період з 1881 до 1911 рр. коливався в межах від 30,9 до 29% (Таблиця 2). Ці дані узгоджуються з показниками, наведеними в доповіді К. Коллет, відповідно до яких у 1896 р. жінки становили 30% від загальної кількості працюючих [11, р. 54].

Таблиця 2.
Працюючі жінки у віці старше 10 років у відсотковому
співвідношенні до загальної кількості працюючих 1881-1911
(Англія та Уельс)

рік	частка
1881	30,4%
1891	30,9%
1901	29%
1911	29,6%

Складено на основі даних Occupations and Industries. Part 1. Census of England and Wales, 1911 (10 Edward 7 and 1 George 5, Ch. 27). Vol. X. – London: Printed under the authority of His Majesty’s Stationery Office by the Athlone Printing Works Company, Ltd, 1914. – P. 552.

Значна частина дослідників фіксує фактичне зростання жіночої зайнятості, починаючи з останньої третини XIX ст. Так, Л. Холкомб стверджує, що в Англії та Уельсі за період 1881-1911 рр. спостерігалось значне збільшення працюючих серед жінок середнього прошарку: з 427 000 в 1881 р. до 1 114 000 в 1911 р. – тобто, на 161%. У той час як показник зайнятості серед представниць робітничого прошарку збільшився лише на 24 % (з 2 907 600 в 1881 р. до 3 687 000 в 1911 р.) [10, р. 216].

Аналізуючи дані щодо кількості працевлаштованих і безробітних чоловіків та жінок у віці старше 10 років для Англії та Уельсу за 1881-1911 рр. [12, р. 552-557], дійсно можна констатувати збільшення загальної кількості працюючих жінок. Зокрема, за вказаний період чисельність працюючих жінок збільшилась на 1 427 943 особи (з 3 402 809 осіб у 1881 р. до 4 830 752 у 1911 р.).

На основі аналізу «Зведеної таблиці зайнятості 1881-1911 рр. (Англія та Уельс)» [12, р. 552-557] можна зробити висновок, що першість за кількістю робітниць у цей період все ще належала сферам, пов'язаним з обслуговуванням, виробництвом тканин та виготовленням одягу. Значно зросли кількісні показники зайнятості британок у продовольчій сфері, виготовленні і продажі тютюнових виробів, напоїв та утриманні житла під оренду (якщо сумарний показник для 1881 р. становив 161 089 осіб, то у 1911 р. він зріс у 2,9 разів і становив 474 683 осіб). Продовжувала зростати кількість жінок-вчителів – з 122 846 осіб у 1881 р. до 183 298 осіб у 1911 р., тобто, у 1,49 разів.

З 1881 по 1911 рр. також спостерігається значне зростання кількості працюючих жінок у наступних сферах: на державній службі – у 6 разів (з 7 370 осіб у 1881 р. до 44 882 осіб у 1911 р.); серед допоміжного медичного персоналу та акушерок – майже у 2,3 разів (з 37 885 осіб у 1881 р. до 86 970 осіб у 1911 р.); у сфері перевезень людей, доставки товарів і повідомлень – у 2,7 разів (з 11 042 осіб у 1881 р. до 30 568 осіб у 1911 р.); у машинобудуванні, виготовленні виробів з металу, знарядь праці – у 2 рази (з 36 354 осіб у 1881 р. до 73 365 осіб у 1911 р.); у роботах з коштовними металами, виготовленні годинників, інструментів та ігор (в т.ч. виготовленні електроапаратури; забезпеченні електропостачання) – у майже 3,4 разів (з 9 696 осіб у 1881 р. до 32 954 осіб у 1911 р.); на будівельних роботах – у 2,6 разів (з 1 887 осіб у 1881 р. до 4 953 осіб у 1911 р.); у виготовленні меблів, допоміжних деталей і декораций – у 1,7 разів

(з 14 359 осіб у 1881 р. до 24 581 осіб у 1911 р.); у видобутку нафти, хімічній промисловості, виробництві мастил, мила, гумових виробів – у 5 разів (з 7 695 осіб у 1881 р. до 40 205 осіб у 1911 р.); в обробці, виготовленні і збуті товарів зі шкіри, хутра, пір'я – у 1,9 разів (з 15 538 осіб у 1881 р. до 30 208 осіб у 1911 р.); у виробництві паперу, друці, видавництві і збуті видань – у 2,9 разів (з 41 780 осіб у 1881 р. до 121 576 осіб у 1911 р.); у 14,9 разів збільшилась кількість клерків у сфері бізнесу і торгівлі (з 8 474 осіб у 1881 р. до 126 847 осіб у 1911 р.).

Уявлення про розширення сфер жіночої занятості дає також цитата з тогочасного жіночого журналу «Englishwoman's Review» (1904 р.): *«Жінок-репортерів зараз майже стільки ж, скільки й чоловіків. Ревізори та бухгалтери..., значну частину посад у поштових, телеграфних та телефонних службах, на фотостудіях займають жінки...»* [14, р. 72-73].

Набували популярності нові види зайнятості: догляд за хворими, робота у крамниці і діловодство. Ці сфери зайнятості були прийнятними як для робітниць, так і для жінок з середнього прошарку. Натомість кількість жінок-робітниць на фермах впала втричі – з 40 346 осіб у 1881 р. до 13 214 осіб у 1911 р. [12, р. 552-557]. Падіння жіночої зайнятості було зафіксовано також Королівською комісією у справах зайнятості (заснована у 1892 р.) [17, р. 73].

Серед причин, які вплинули на зниження після 1870 р. жіночої зайнятості у сільській місцевості, А. Фокс називає широке використання сільськогосподарської техніки⁵, більш високу оплату праці чоловіків та попит на домашню прислугу в містах. [7, р. 298]. З огляду на власний гіркий досвід, працівниці сільськогосподарського сектору прагнули, щоб їхні дочки радше працювати в якості прислуги, аніж повторювали досвід своїх матерів [17, р. 196-200].

Аналізуючи загальні риси жіночої зайнятості в Англії, слід зазначити, що британки виконували переважно допоміжні ролі, рівень оплати їхньої праці був нижчим у порівнянні з чоловіками, роботодавці ж, як вже зазначалось, розглядали їх як тимчасову робочу силу. Насправді чимала кількість жінок-робітниць й сама вважала зайнятість всього лише одним з етапів власного життя (завичай, перед одруженням). Підтвердженням цього факту є те, що

⁵ Використання інноваційних технологій у сільському господарстві було монополізовано чоловіками, в той час як жінки продовжували виконувати ручну працю. [17, р. 196-200].

переважну більшість працівниць становили молоді жінки. Так, за даними К. Коллет, близько 68,5% жіночої робочої сили становили дівчата віком від 15 до 20 років [11, р. 54]. Подібні дані для більш пізнього періоду наводять й інші вчені. Зокрема, К. Хакім відмічає, що станом на 1901 р. 77% жінок у віковій категорії від 15 до 34 років мали роботу, але лише 13% було працевлаштовано у віковій групі від 35 до 41 року і 11% у віці 45-59 років. [13, р. 13]. Л. Холкомб стверджує, що в 1911 р. показник неодружених робітниць у віці старше 10 років становив близько 77,5%, ще 14% становили одружені і 8,5% вдови [10, р. 217]. За даними Л. Абрамс, показник зайнятості одружених жінок станом на той же 1911 р. був всього 9,6% [1, с. 205].

Тривала зайнятість і тяжкі умови праці призводили до того, що працюючі жінки не були обізнані з найелементарнішими азами ведення домашнього господарства [6, р. 87]. Як наслідок, антисанітарія у будинках робітничого прошарку призводила до появи хвороб, а невдоволеність життєвим укладом – до пияцтва і аморальної поведінки. Винуватицею цього вважали працюючу жінку, яка не могла створити затишок у власному домі і не навчила цьому своїх дочок. І дійсно, працююча жінка не мала вдосталь вільного часу, так само, як і працюючий чоловік. Щоправда, чоловік свою невелику кількість вільного часу міг витратити на відпочинок. Натомість, жінка була змушена нести подвійний тягар – вести домашнє господарство і виконувати обов'язки за місцем роботи. Оскільки обидві ці зайнятості, оплачувана і неоплачувана, були трудо- і часомісткими, жінці просто не вистачало ні фізичних сил, ні часу на якісне їх виконання.

Той факт, що працююча жінка була не в змозі забезпечити затишок для своєї родини, став головним зняряддям в арсеналі противників жіночої зайнятості. На їхню думку, зайнятість є причиною падіння моралі, загрозою родині і не відповідає уявленням про жіночу порядність [5, р. 67]. Вважалось, що вільне контактування чоловіків і жінок під час виконання службових обов'язків могло призвести до «сумнівних зв'язків» [5, р. 69].

У 1844 р. лорд Шефтсбері, виступаючи в Палаті Громад під час обговорення Десятигодинного Білля (остаточно прийнятий в 1847 р.), поскаржився, що заводські жінки стають подібними до найгірших і найгрубіших робітників чоловічої статі: *«Вони збираються разом, щоб випити, співають і курять, також під час*

розмови використовують найогидніші з усіх можливих висловів...» [13, р. 3].

Чоловіки чинили рішучий опір жіночій зайнятості, запевняючи, що так буде краще для самих жінок. Насправді ж все було не так однозначно. Зміни в економіці, скорочення споконвічних видів чоловічої зайнятості, порушення традиційних зв'язків призвели до появи невпевненості, відчутної втрати кваліфікації і контролю над ситуацією, а в той же час – до прагнення роботодавця замінити чоловічу робочу силу більш дешевою жіночою [1, с. 220].

Е.Хант, досліджуючи період 1850-1914 рр., писав, що деякі чоловіки вірили в існування обмеженої кількості робочих місць. Відповідно, надання жінкам можливості працювати призводило до того, що, займаючи місце якогось із чоловіків, жінки вичерпували ліміт існуючих робочих місць і залишали без засобів для існування інші сім'ї [13, р. 7]. Також необхідність одноосібно утримувати сім'ю була одним із основних аргументів чоловіків під час боротьби з роботодавцями за вищу заробітну плату. Жінки ж, внаслідок нижчого рівня оплати їхньої праці, створювали у сфері зайнятості край не вигідну конкуренцію чоловікам.

Спроби з боку жінок боротися за покращення умов праці і збільшення заробітної плати наражались на опір не лише роботодавців, але й працівників чоловічої статі. Низьким було представництво жінок у профспілках, які довгий час залишались опорою чоловіків і вели не вигідну політику для жінок, вважаючи їх конкурентами. Станом на 1900 р. членами профспілок були 154 тис. жінок (всього 3,2% від загальної кількості працюючих жінок), ця цифра істотно зросла перед початком війни – до 1914 р. у профспілках було вже близько 8% жінок [1, с. 232].

Намагання чоловіків ліквідувати конкуренцію з боку жінок є однією з ключових рис промислової економіки [1, с. 221]. Успішне протистояння жіночій зайнятості з боку чоловіків призвело до того, що вони перетворились в нову «трудову аристократію», чії можливості на роботі, гроші, статус і стиль життя відділяли їх від працюючих жінок [1, с. 220].

Чоловіків непокоїла можливість втрати контролю над жінками, які знайшли альтернативу смиренному послуху чоловікові. У тому ж виступі вже згаданого нами лорда Шефтсбері було наголошено на ще одній важливій деталі: «На якій підставі жінка може заявити, що більше не буде виконувати домашні обов'язки і не слуха-

тиметься свого чоловіка? На підставі того, що до неї переходить частина праці, яка належала чоловікові, і вона тепер насмішливо заявляє: «Якщо я матиму роботу, я також матиму і розваги» [13, р. 3].

Як вже зазначалось, зайнятість мала позитивний вплив на становлення особистості жінки. Входження жінок у різноманітні сфери трудової діяльності забезпечувало їм певну економічну незалежність від батьків або чоловіків, сприяло самоствердженню і початку активної суспільної діяльності. Також втратили колишню ефективність спроби економічного тиску на дружину з боку недобросовісного чоловіка.

Важливими є також психологічні зміни, які відбувалися з частиною робітниць. Про них казали, що вони більше не вчать бути домогосподарками і, виходячи заміж, не знаходять у тому ніякого задоволення [1, с. 208]. Така позиція жінок була одним із чинників початку тривалого процесу перебудови стосунків у шлюбі.

З іншого боку, аж до 1930-х рр. значна кількість жінок уявляла свою емансипацію як звільнення від оплачуваної роботи поза домом. Можливо, така позиція буде більш зрозумілою з урахуванням сили впливу культу домашнього вогнища і усвідомленням подвійного тягара, який було покладено на жінок, що працювали повний робочий день [13, р. 6].

Таким чином, за період з другої половини XIX до початку XX ст. була знищена частина суспільних бар'єрів для жінок у сфері зайнятості. Це сталося внаслідок змін на ринку праці, які частково були обумовлені промисловою революцією і впровадженням нових винаходів. Під дією конкретних історичних умов, що далеко не завжди піддавались контролю з боку суспільства, жінки відкрили для себе нові види зайнятості.

Важко не погодитися з тим, що більшість жінок були змушені шукати заробіток через скрутне фінансове становище у сім'ї, а не через заклики до звільнення. Однозначно можна констатувати лише той факт, що процес емансипації мав місце незалежно від того чи ставили жінки собі за мету її досягнення. Перспектива ж набуття і, власне, саме набуття економічної незалежності позитивно вплинули на формування жінки як самодостатньої особистості, для якої відтепер були відкриті нові можливості у суспільному бутті. На додачу до можливостей з'явилися і нові заборони, за скасування яких у наступні роки вели боротьбу активісти жіночих рухів.

Джерела та література:

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи 1789-1918 / Л. Абрамс; [пер. с англ. Е. Незлобиной]. – М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. – 408 с.
2. Чикалова И.Р. Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке / И. Р. Чикалова // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. / И.Р. Чикалова. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 95–110.
3. Чикалова И.Р. У истоков социальной политики государств Западной Европы / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – №4. – С. 501–525.
4. Burnette J. Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain / J. Burnette. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008 – 377 p.
5. Calder J. The Victorian Home / J. Calder. – London: Batsford, 1977. – 238 p.
6. Fletcher R. The Family and Marriage in Britain / R. Fletcher. – London: Penguin, 1966. – 256 p.
7. Fox A.W. Agricultural wages in England and Wales during the last fifty years / A.W. Fox // Journal of the Statistical Society. – 1903. – Vol. 66., No. 2. – P. 273–348.
8. Gillard D. Education in England: a brief history [Electronic source] / D. Gillard. – London: David Fulton Publishers, 2007. – 115 p. – Mode of access: <http://www.educationengland.org.uk/history/index.html>. – Title from the screen.
9. Grylls R. G. Emancipation of Women / R. G. Grylls // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age / R. G. Grylls. – London: Sylvan Press, 1949. – P. 254–60.
10. Holcombe L. Victorian Ladies at Work: Middle-class Working Women in England and Wales 1850–1914 / L. Holcombe. – Hamden, CT: Archon Books, 1973. – 253 p.
11. Holloway G. Women and Work in Britain since 1840 / G. Holloway. – London: Routledge, 2005. – 308 p.
12. Occupations and Industries. Part 1. Census of England and Wales, 1911 (10 Edward 7 and 1 George 5, Ch. 27). Vol. X. – London: Printed under the authority of His Majesty's Stationery Office by the Athlone Printing Works Company, Ltd, 1914. – 867 p.
13. Roberts E. Women's Work, 1840–1940 / E. Roberts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 79 p.
14. Rubenstein D. Before the Suffragettes: Women's Emancipation in the 1890s / D. Rubenstein. – Brighton: Harvester Press 1986. – 272 p.

15. The census of Great Britain in 1851. Repr., in a condensed form, from the official reports and tables / Census office. – London: Longman, Green and Longmans, 1854. – 200 p.

16. Thompson F. M. L. The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830-1900 / F. M. L. Thompson. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1988 – 382 p.

17. Verdon N. Rural Women Workers in Nineteenth-century England: Gender, Work and Wages / N. Verdon. – Woodbridge: Boydell Press, 2002. – 232 p.